К-I-70826

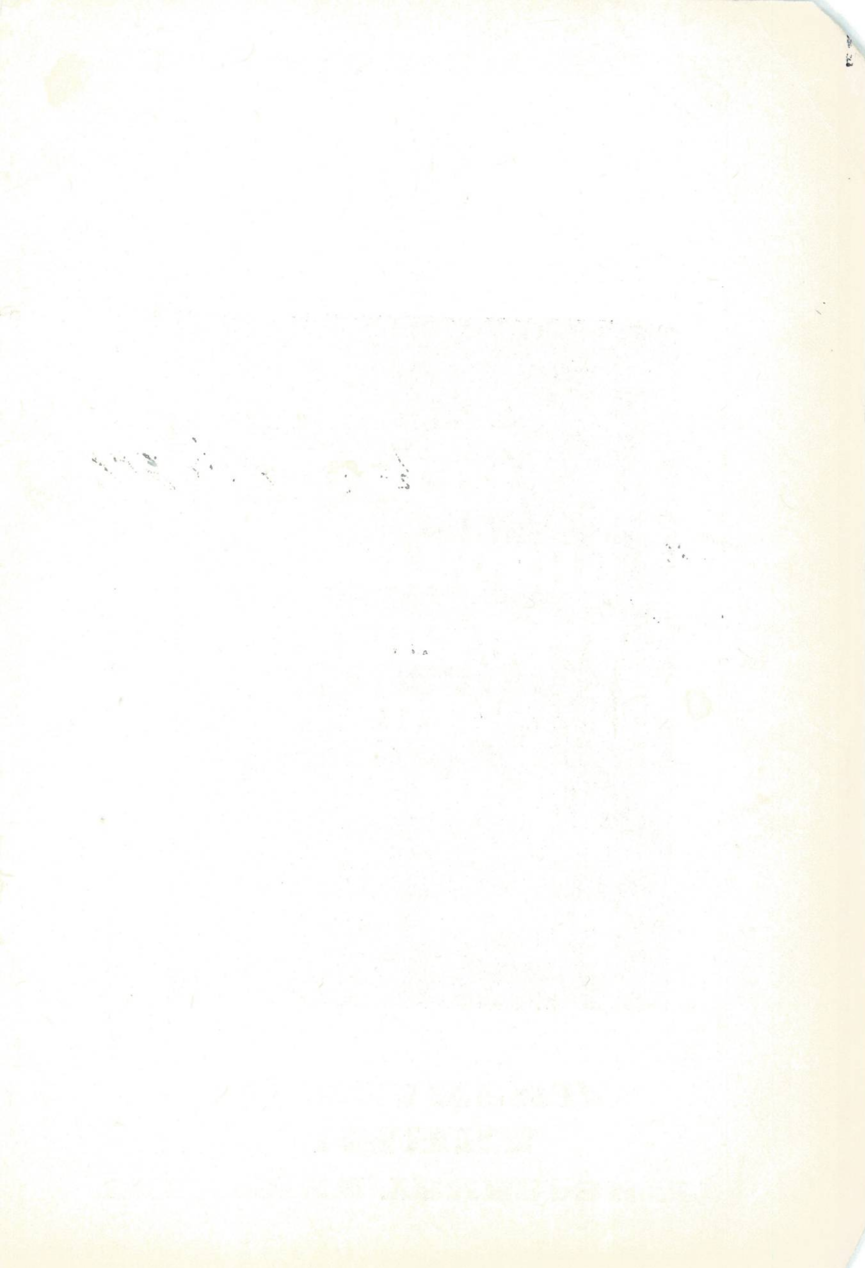
РАДНИЧКИ УНИВЕРЗИТЕТ
НАУКА И РЕЛИГИЈА

Д-р АНТЕ ФИАМЕНГО

ФАКТОРИ КОЈИ ПОДРЖАВАЈУ РЕЛИГИОЗНУ СВЕСТ

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ „РАД"

Д-р АНТЕ ФИАМЕНГО

ФАКТОРИ КОЈИ ПОДРЖАВАЈУ РЕЛИГИОЗНУ СВЕСТ

К-I-7088/вс1
Инв. бр: 3933/58
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Семинар за филозофија
НРМ
Библиотека
СКОПЈЕ
стр: 43

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ „РАД"
БЕОГРАД
1958

РАДНИЧКИ УНИВЕРЗИТЕТ
НАУКА И РЕЛИГИЈА

Уредник
ЗАГА ПЕШИЋ

РАД
Београд
Моше Пијаде 14

*

Коректор
Сенић Роса

Нацрт за корице
Ђорђе Симић

*

Штампа
„Рилинђја"
Приштина

Понекад наилазимо у литератури на схватање да је религија настала тек са испољавањем класних супротности или тек са појавом класне друштвене структуре. Још чешће наилазимо на предрасуду, која је постала више-мање укоријењена у марксистичким круговима, да се религиозни феномен, појава не рађа у социјализму и из његове друштвено-економске основе и социјалне структуре, него да религија у социјализму постоји углавном, па чак и једино, као идејни остатак прошлости, то јест као остатак капиталистичког друштвеног система. Досљедно томе ствара се други закључак — да ће с нестанком класног друштва скоро аутоматски нестати из свијести људи и тај посебни психичко-идејни феномен.

Ако се проблем постојања религиозних појава у социјализму постави на такву основу, онда нужно и борба против религије задобија своје посебно обиљежје: оштрица борбе се не усмјерава против одређених материјалних, друштвених, психичко-идејних фактора који подржавају религију у социјализму, већ против религије као једног од облика друштвене свијести који је заостао у главама људи по сили инерције и моћи традиције, по закону заостајања свијести за промјеном материјалних услова живота друштва.

Супротно томе, на концепцију да се религиозне појаве стално рађају и у социјализму на основу одређених друштвено-економских и социјално-психолошких феномена, то јест на схватање да ови фактори даномице рађају и подржавају религиозне претставе, осим тога што оне овдје претстављају заиста идејни остатак прошлости у главама људи, гледамо или смо склони да гледамо, као на немарксистичко и недијалектичко третирање религиозног проблема, што би тобоже водило признавању религије као вјечите категорије људске свијести.

Страх да би признање постојања објективних фактора у социјализму, који стварају и подржавају религиозне претставе, водило закључку да је религија једна вјечита категорија људског духа својствен је у једном посебном виду свим оним написима у марксистичкој литератури који тумаче постојање религије у социјализму првенствено, или чак искључиво, по линији заостатка у свијести људи идејних концепција које одговарају ранијем друштвено-економском систему. Такво схватање је више мање опћенито прихваћено у литератури која се штампа у Совјетском Савезу. Тако, напримјер, у једном уџбенику хисторијског материјализма налазимо слиједећи став у односу на питање религије у социјализму: „Само социјалистичка економска основа не порађа и не потхрањује религију. Стога се религиозна вјеровања и религиозне установе, које постоје у социјалистичком друштву, не појављују као надградња над социјалистичком базом друштва, већ претстављају само *преостатак* старога друштва, остатке старе, капиталистичке надградње, која је уништена заједно с капиталистичком основом у

току социјалистичке револуције"[1]). Мало опрезнију стилизацију исте концепције налазимо код Олешчука у његовом чланку „Религиозни преостаци и пут њиховог превладавања" у часопису „Питања филозофије", 1954, бр 6: „Један од најраспрострањенијих остатака старога у свијести људи јесу религиозне предрасуде и сујевјерја, остаци старих антинаучних представа о природи, друштву и самом човјеку". О његовом схватању узрока који нам објашњавају ту чињеницу што се „религиозни заостаци тако дуго времена чувају у нашој држави и послије тога откако је ишчезла основа која их је створила", биће ријечи касније[2]).

Да би питање фактора који подржавају религиозну свијест данас било колико-толико цјеловитије обрађено (премда опет само у основним обрисима), указаћемо најприје на факторе који рађају религију у капитализму, а затим на факторе који условљавају тај облик идејне надградње у социјализму. Том приликом ћемо упоредити факторе, указати на оне који нестају с ликвидирањем капиталистичке друштвено-економске основе, те на оне који се задржавају и у условима социјалистичког друштвеног склопа.

---

[1]) „Историческиј материализм", издање Академије наука СССР, Института за филозофију, под редакцијом Ф. В. Константинова, Москва 1954, стр. 339.

[2]) Нама, наравно, овде није циљ да се упуштамо у неку научну дискусију о горњем схватању (нити је карактер овог написа такав), већ наводимо нека мјеста више као илустрацију одређене категорије схватања која су се увријежила у марксистичкој литератури како у Совјетском Савезу, тако и у неким другим земљама, као и код нас. Такво некритичко схватање заступао је и аутор овог написа у дјелу „Поријекло и друштвена улога религије", изд. Загреб, 1950.

Тек након анализе религиозног феномена са аспекта фактора који подржавају религију и у капитализму и у социјализму моћи ће се јасније сагледати и правилније одредити метод антирелигиозне борбе, тојест одредити средства и путеви на плану борбе за преодолијевање религије и усвајање научног погледа на свијет.

Када су већ једном створене религиозне претставе у главама људи, двије су основне компоненте које подржавају и објашњавају карактер религије у даљем процесу друштвеног развитка: прво, насљеђивање религиозних претстава из ранијих религија и, друго, постојање фактора који стално изнова из себе рађају религиозне претставе и религиозна осјећања.

Једном створене, религиозне се претставе преносе из генерације на генерацију. То се преношење не састоји у томе што би се људи рађали с готовим религиозним вјеровањима и осјећањима, као што би то хтјеле присталице концепције да је религија урођена људском духу, већ у томе што људи у најранијем дјетињству упијају религиозне мисли у друштвеној средини у којој живе: у породици, школи, на улици итд. Једном упијене, религиозне претставе остављају дубоке трагове у свијести људи кроз читав њихов живот; те се претставе споро и врло тешко искоријењују током каснијих година живота одређене генерације.

Чињеница што се религија у капитализму одржава тако упорно у свијести људи не може се ни у ком случају објаснити само снагом традиције и навике. Иако у капиталистичком систему, у поређењу с осталим класним системима, слаби тенденција за религијом, у том друштву врло снажно делују услови, фактори који подржавају

религиозне претставе и стално их изнова рађају. Другим ријечима, у капитализму постоје објективни коријени, фактори који стварају религиозне предрасуде.

Чини се да би се фактори који нужно стварају и подржавају религију у капитализму, апстрахирајући, издвајајући моменат идејног наслијеђа, могли групирати у четири основне категорије: природни, друштвено-економски, психолошки и спознајно-теориски фактори. Улога ових појединих фактора у стварању и подржавању религиозних феномена није подједнака. Чини се да најјаче у том правцу дјелују друштвено-економски и психолошки фактори. С обзиром на то анализи тих фактора поклонићемо више пажње.

Шта подразумијевамо под природним факторима који рађају религију? То је природа у својим најразноврснијим манифестацијама, то су различите природне силе које човјек није успио да упозна, а још важније које није успио да савлада. Као израз слабости човјека према природним силама, а с друге стране и тежње да их савлада барем у својој фантазији, поникла је првобитна религија. У том смислу треба схватити Енгелсову мисао да се у почетку хисторије у религиозној фантазији најприје одражавају природне, а тек послије друштвене силе, као и Лењинову изреку да „немоћ дивљака у борби с природом рађа вјеру у богове, ђаволе, чудеса итд."

Како стоји ствар са ступњем овладавања природним силама у капитализму? Хисторија друштва јесте хисторија постепеног савладавања природе и њених законитости путем производних снага и људског ума. Капиталистички друштвени систем претставља такав ступањ развитка производних снага на коме је човјек успио да упо-

зна, да савлада и себи потчини многе природне силе. Тиме се обим природних сила које својом надмоћношћу стварају религиозну фантазију умногоме смањио у капитализму у поређењу с ранијим класним системима, али би било погрешно закључити да је дјеловање природних сила на стварање и подржавање религиозне фантазије потпуно престало. Иако је човјек успио да током досадашњих трију индустријских револуција у капитализму (прва индустријска револуција заснива се на употреби парне снаге, друга на електричној, а трећа на употреби атомске енергије) себи умногоме потчини природу, иако је он већ почео да продире у космос, још увијек се опажа извјесна немоћ човјекова према низу природних појава, а што је најважније према оним појавама од којих зависи људска егзистенција. Људи још нису у стању да заштите своје њиве од суше, од великих поплава (осим дјелимично преко разних направа), од страховитих олуја итд. Чињеница да је човјек немоћан према тим појавама (бар засада) дјелује нужно на стварање и подржавање вјеровања да те силе ствара и њима управља нека виша сила. Тиме умногоме може да се објасни јача пријемљивост за религиозна схватања у капитализму оних друштвених група чија је егзистенција директно повезана с деловањем ових природних сила, то јест сељака. Сунце, киша, прољеће, облаци итд. били су предметима обожавања старих земљорадничких племена. Њихово је дјеловање на стварање и гајење религиозних предрасуда још увијек моћно и у капитализму. Но у наглашавању чињенице да природне појаве још увијек дјелују на религиозни рефлекс и у капитализму, не треба губити из вида очевидну истину да оне дјелују прven-

ствено као економски фактор, то јест као фактор од којег зависи људска егзистенција.

На стварање и подржавање религиозне фантазије у капитализму далеко више и јаче дјелују разне друштвено-економске и социјалне, него природне силе. Под социјалним силама се подразумијевају, поред осталих, капиталистички економски односи, свемоћ експлоататорске класе у односу на потчињену класу, држава као посебна сила која стоји над друштвом, рат као страховита сила која разара културне тековине човјечанства и уништава егзистенције индивидуа и читавих народа.

Говорећи о коријену религије у капитализму, наглашавао је Енгелс: „У данашњем буржоаском друштву над људима владају као нека туђа сила економски односи које су они сами створили, средства за производњу која су они сами произвели. Према томе, стварна подлога за религиозну рефлексну дјелатност траје и даље, а с њом и сам религиозни рефлекс ... Буржоаска економика нити може да спријечи кризу у цјелини, нити може да заштити појединачно капиталисте од губитака, презадужености или банкротства или појединачне раднике од беспослице и биједе. Још увијек се говори: „човјек каже, а бог (тј. ваньска владавина капиталистичког начина производње) располаже" (Anti-Dühring, стр. 333).

У свом чланку „О односу радничке класе према религији" исту мисао је истицао и Лењин: „У савременим капиталистичким земљама то је углавном социјални коријен. Социјална потлаченост радних маса, њихова привидно потпуна немоћ према слијепим силама капитализма, који сваког дана, сваког сата наноси радним људима тисућу пута најстрашнијих патњи и најдивљи-

јих мучења неголи ма који изванредан догађај као што су ратови, потреси итд. У томе је, ето, сада најдубљи коријен религије. „Страх је створио богове”. Страх пред слијепом силом капитала, која је слијепа јер не могу да је предвиде народне масе, која на сваком кораку живота пролетера и ситног газде пријети да му донесе и доноси „ненадно”, „неочекивано”, „случајно” биједу и пропаст, претварање у просјака, паупера, у проститутку, смрт од глади — онај је коријен савремене религије који прије свега и највише мора имати на уму материјалист”.

Социјални коријен религије у капитализму по мишљењу учитеља марксизма, јесте владавина капитала над човјеком. Људи се налазе под влашћу економских друштвених сила. Оне владају над појединцима и друштвом као цјелином као нека стихијска, непозната сила коју људи више не могу да укроте иако су је сами створили. Ову мисао сјајно илуструју Маркс и Енгелс у Комунистичком манифесту у познатом ставу да „Буржоаски односи производње и саобраћаја, буржоаски односи власништва, модерно буржоаско друштво, које је чаробњачки изазвало тако силна средства за производњу и саобраћај, личи на чаробњака који више не може да савлада подземне силе које је дозвао”.

Као резултат беспомоћности, несигурности људи у капитализму рађа се неминовно религиозна рефлексија која преноси то ослобођење на један други, имагинарни, измишљени свијет, то јест рађа се нужно религија.

Но, у капитализму дјелују (истина, на капиталистичкој основи производње) и друге силе према којима је то друштво потпуно беспомоћно, силе које стоје над друштвом и које као такве

гоне људски дух у правцу стварања буржоаских творевина. То су, прије свега, држава као апарат који се издиже над друштвом и рат који доноси страховита разарања и уништавања људских бића.

Државни је апарат, а поглавито његов правни носилац — краљ, император, био предметом обожавања кроз читаву историју. У религијама готово свих народа држава је створена по вољи божјој, а владар је важио као син сунца, неба, бога. Већ једанпут створен, државни апарат као механизам за одржавање у потлаченом положају потчињене класе, постепено се издизао над друштвом, постао сила која господари друштвеним животом и према којој су чланови друштва били немоћни, зависни. Такав објективни положај у односу чланова друштва и државног апарата нужно ствара и подржава вјеровање о божанском поријеклу државе (отуда парола да је свака власт од бога), о божанству које је утјеловило своју власт у држави и владару.

Једна посебна друштвена сила која има велики утицај на рађање и подржавање религије јесте рат. По својој снази у правцу стварања религиозне фантазије рат скоро надмашује снагу државе као власти. Иако је јасно да је рат у капиталистичком друштву само један израз класних супротности, било између буржоазије разних земаља, било између буржоазије и пролетаријата, да је он таква појава коју капиталистички систем нужно рађа из своје друштвено-економске основе, људима он изгледа као дјело божје, као нека туђа сила према којој су они потпуно беспомоћни. Ко може да спријечи бесциљна и страховита ратна разарања, убијање милиона недужних жртава. Отуда вјеровање да је рат казна

божја за недјела и опачине људске. Ратни је огањ освета божанства због људске злобе и моралне покварености, сматрају многи религиозни људи. А замишљајући у својој фантазији љутог бога који шаље рат као казну, ти исти људи у својој понизности, незнању и безумљу моле врховно божанство да их ослободи ратне напасти — „Од рата и пакла ослободи нас господине!"

Позната је чињеница великог пораста религиозности за вријеме ратних сукоба. У моментима ратних пустошења и дивљања оживљавају најразноврснији облици сујеверја, сваковрсне мистичке претставе, спиритизам, врачања, множе се молитве, мисе, астролошка претсказивања и којекакве фантастичне концепције и магични култови. Прича се да је 1940 године, то јест у првој години Другог свјетског рата било само у Паризу око 50.000 разних гатара, спиритиста, мађионичара, врачева итд. Овај пораст религиозних илузија и магичних вјеровања објашњава се страхом људи од ратних ужаса и њиховом немоћи да савладају ратну неман.

Према томе, постоје разноврсне друштвене силе које у капитализму проузрокују рађање религиозних претстава. Ту треба узети не само економску основу капитализма већ и разноврсне установе и појаве социјалне надградње, међу којима вјероватно најјаче дејство врше државни апарат у чијим се рукама налази судбина милиона поданика и ратна сила која прождире људске животе и уништава културне тековине човјечанства.

Посебна категорија фактора који имају врло моћно дејство на стварање религиозних илузија и њихово континуирано подржавање претставља комплекс осјећања. Осјећајни се елеменат у марк-

систичком третирању религије врло често запостављa, па чак понекад, своди на механичку посљедицу одговарајуће друштвено-економске основице. Он је без сумње везан и за природни фактор и за разне друштвене факторе, али независно од тога он дјелује врло јако, интензивно и дуготрајно у религиозној сфери живота. Уколико су осјећања с једне стране саставни елеменат сваке религије, утолико она с друге стране имају свој посебан утицај на стварање и одржавање свих саставних елемената религије (система претстава, осјећања и религиозних култова). Иако је снага осјећајног елемента у религији далеко јача у примитивним него у савременим религијама, њен учинак је и данас још увијек доста јак. Иако је уплив рационалистичког елемента у савременим спиритуалистичким религијама далеко већи него у примитивним, било би сасвим погрешно преувеличавати га и сматрати да је он истиснуо осјећајни елеменат. Напротив, комплекс најразноврснијих осјећања чини основу за једно посебно осјећање које се зове религиозно осјећање. Готово се свако осјећање може преобразити у религиозно осјећање, али и не мора. Неко посебно религиозно осјећање као такво не постоји, већ оно заправо претставља трансформацију, преображаја разних конкретних осјећања.

Постоје двије врсте осјећања која могу важити, и врло често важе, као извор религиозног осјећања: такозвана негативна и позитивна осјећања. Под негативним осјећањима подразумијевамо ону скалу разних осјећања од осјећања зависности, беспомоћности, страха, очајања до једне потпуно фаталистичко-песимистичке резигнације која води уништењу сопствене егзистенције, најприје психички, а затим врло често и физички. Ова не-

гативна, деструктивна осјећања која људску индивидуу претварају у немоћну играчу божанских сила, надопуњавају се обично разним позитивним, пријатним осјећањима, која претварају патње и страдања, немоћ, страх и зависност у усхићење, љубав, тежњу за вјечним животом у имагинарном небеском царству. Та осјећања дају снаге религиозним особама да сносе најтеже ударце у животу, слично као што је осећање правде и узвишености својих идеала дају борцима за прогрес снаге да поднесу најтежа мучења. Чаробна визија спасења и вјечног живота послије смрти дају снаге примитивцу да савлада страх, бацајући се у канџе лава да га раздере исто онако као што је визија небеског спаса давала духовне снаге првобитним кршћанима да подносе прогоне и масовна убијања, а савременим вјерницима да убијају свој организам у даноноћном посту и сносе животни тешки јарам мирно и кротко као јагње. Свијетла перспектива излаза из земаљске биједе у небеском свијету давала је снаге патницима кроз хисторију да понизно и без роптања сносе ту исту земаљску биједу. Небеска срећа није за њих само илузија, већ слатка визија будућности, која им даје животне енергије да покорно сносе све овоземаљске животне ударе и невоље. Своју властиту илузију вјерник претвара у чаробни, примамљиви сан будућег живота, одбацујући, угушујући своје животне потенције и своје овоземаљске идеале.

Многи су писци кроз хисторију тачнс запазили велики значај осјећања на плану стварања и подржавања религиозних илузија. Нарочито су истицана два осјећања: страх и осјећање зависности. Још у антици је настала она позната изрека: „Страх је створио богове”. Један од највећих мислилаца старог Рима, атеист и материјалист Лу-

креције Кар, усвајајући мишљење грчких материјалиста у погледу постанка вјере у богове, писао је у свом дјелу "О природи ствари":

... и ком да страх у кости не сатјера када
Земља задрхти суха под ударцем страхотним муње,
А по широком се небу разаспу грохоти грома...
Само из разлога тога обузима смртнике све страх
Много, јер видје се збиват на земљи и на небу горе
док на никоји начин свег овога узрока видјет
Не могу, него тад мисле да богова вољом све бива.

Велики уплив осјећању страха на рађање религиозних претстава придавали су такођер многобројни грађански мислиоци, а међу њима нарочито Спиноза, Холбах и Фојербах. Фојербах чак сматра да је код старих Римљана „ријеч страх имала значење религије, и обратно, ријеч religio значила је донекле страх, бојажљивост" (Лудвиг Фојербах, Предавања о суштини религије, Београд 1955, стр. 64).

Многи су и данас вољни да осјећање страха посматрају као централни елеменат не само у осјећајном дијелу религије већ и у религиозном комплексу уопће. Чини се да је правилније схватање Фојербахово: он осјећање зависности посматра као основу и језгро не само у осјећајном комплексу религије већ и у религији уопће, а на осјећање страха гледа као на секундарну појаву самог осјећања зависности. „Осјећање зависности је, према томе, једини правилни универзални назив и појам за означавање и објашњење психолошког односа субјективног основа постојања религије", каже Фојербах у раније поменутом дјелу[1]).

На линији разоткривања антропоморфног карактера религије Фојербах долази до другог врло

[1]) Осјећање зависности као извор религије истакао је прије Фојербаха и Хегел.

интересантног закључка, а то је да је егоизам основа религије. „На запрепашћење лицемерних теолога и сањарских филозофа ја сам за означавање основа и суштине религије употребио реч егоизам". Фојербах под егоизмом истиче самоафирмацију човјека наспрам свих неприродних и нељудских захтјева које човјеку постављају теолошко лицемјерство и религиозна фантазија. Човјек поштује и обожава оно од чега зависи људска егзистенција. У томе смислу он обожава и животиње и биљке, и владаре и државну силу, и сунце и кишу итд.

Као врло важан психолошки фактор који непрестано рађа религиозну илузију јесте скуп осјећања условљених чињеницом да је човјек смртно биће. Помисао на смрт води понекад човјека у очај. Човјека не задовољава постулат: сви су људи смртни по природи. Он гаји наду да продужи живот у другом, небеском краљевству. У том смислу има много истине у Форејбаховој тврдњи да је сам „гроб човјеков колијевка богова" (Исто дјело стр. 71). „Кад човек не би умирао, каже он, кад би живео вечито, кад, дакле, *не би било смрти*, онда *не би било ни религије*". Насупрот својој смртности човјек у религиозној фантазији ствара бога као бесмртног па чак и себе, то јест свој дух он замишља бесмртним. Отуда идеја бесмртности душе и вјечног живота послије смрти. Човјек не може да се измири са природним законом пролазности свега, па и њега у тој вјечној мијени, већ жели да се супротстави природној нужности, барем у имагинарном свијету, када то већ не може у конкретном овоземаљском свијету. Тиме умногоме може да се објасни чињеница што је проценат дубоко религиозних особа далеко већи код старијих особа него код омладине[1]). Први су једном ногом већ у гробу и ужурбано припремају

свој дух (путем исповиједи, причести, задњег помазања, праштања и најљућим дојучерашњим непријатељима итд.) за живот вјечни у имагинарним небеским цвјетним пољанама. Омладина пак, захуктала у животном вртлогу, ношена бујним животним таласима сања о љепоти овоземаљског живота и тек се ријетко подаје медитацији, размишљању о небеском животу.

Не улазећи даље у анализу осјећајних момената који побуђују религиозну фантазију у свијести људи, постаје већ из овог јасно како снажно дејство имају људска осјећања у стварању и подржавању религије, како је осјећајни комплекс живо дјелујући фактор на религиозном плану у капитализму, као што је то и у ранијим системима.

У капитализму још увијек снажно дјелује на стварање религије и такозвани спознајно-теориски или гносеолошки фактор или коријен религије, заправо јаче него у примитивним фазама друштвеног развитка. У чему се огледа дјеловање овог фактора? Када кажемо да могућност за стварање

---

[1]) Интересантан је у том смислу податак који нам показује статистичка обрада питања које се односи на став становника према религији на бази пописа становништва ФНРЈ од 31 марта 1953 године.

Групе старости	Укупно ст. (у хиљадама)	Проценат ст.	Без религије	Проц. без религије
Свега	16.927	100	2.085	100.
0—6	2.754	16;3	383	18;4
7—14	2.422	14;3	214	10;3
15—19	1.753	10;4	239	11;5
20—34	4.221	24;9	911	43;5
35—49	2.805	16;8	243	11;7
50—64	1.963	11;6	77	5;7
65 и више	1.005	5/9	18	0;9

религиозних претстава лежи у самом карактеру људске спознаје, то јест да произилази из самог процеса, тока људске спознаје објективне стварности, онда ту подразумијевамо два битна елемента.

Прво, када човјек производи неки предмет, он га најприје замишља у својој глави, то јест он у својој уобразиљи ствара слику тог предмета. Сама та чињеница да човјек у глави ствара слику предмета који тек треба да произведе, то јест да има у глави идејно прије материјалног конкретног предмета који треба у даном моменту да произведе, ствара могућност одвајања идејног од материјалног. Другим ријечима, то ствара претпоставку да човјек може замишљати постојање идеја изван и независно од човјека, прије човјека. Штавише, та околност може створити претпоставку да могу негде непознато и невидљиво постојати нека бића која своје идеје претварају у конкретне предмете и појаве природе. То јест ствара се идеја да постоји неки демиург (творац) стварности по оном истом принципу по коме човјек постаје творац најразноврснијих предмета и добара које је прво замишљао у својој свијести. Тако по Платону постоји свијет идеја прије објективних стварних предмета, по Хегелу је демиург стварности свјетски дух, идеја. Дакле, полазећи од себе, од своје властите могућности одвајања идејног од материјалног, човјек може постепено доћи до закључка да и ван њега могу постојати бића слична њему, која мисле, осјећају и своје идеје претварају у реални опипљиви свијет.

Друго, процес спознаје је врло сложен и многостран. Он пролази кроз различите фазе: иде од чулне спознаје (то јест од опажаја и осјета, преко претстава) до апстрактно-логичке спознаје (то јест

до стварања појмова, судова и закључака). Другим ријечима, спознаја иде од психолошког ка логичком мишљењу. С правом се поставља питање: па гдје ту у процесу спознаје може бити извор за религиозну фантазију, у којој фази процеса спознаје? Спознајни процес људске свијести мора се посматрати: а) у укупности и повезаности свих фаза од опажаја до појма и суда, и б) ниједна страна, ниједан елеменат, моменат спознаје не може се одвојити од објективне материјалне стварности коју спознајемо. При одвајању једне фазе од друге, а поготову при одвајању појединих елемената спознаје од објективне стварности, нужно се долази до преувеличавања и апсолутизирања тих момената, до њиховог одвајања од материје и тиме до обоготворења. Притом је најосетљивија она фаза процеса спознаје гдје се прелази од претстава у појам, при чему се појам откида од стварности и претвара у опћу идеју, у неко посебно биће апстрактне, идејне нарави. На ову могућност одлетања у идеализам и религију указивао је Лењин у Филозофским свескама: „Подвостручавање људске спознаје и могућност идеализма (религије) дати су већ у првој, елементарној апстракцији „кућа уопће и кућа посебице". Крећући се линијом апстракције у спознаји закона развитка природе и људског друштва, људски ум заборавља да „идеално није ништа друго него материјално пренијето и прерађено у човечјој глави" (Маркс) и склон је да идеално претвори у самостална бића која постоје чак и прије материјалног. У томе смислу гносеолошки процес људске свијести може важити, и дефактно важи, као један од фактора који стварају и подржавају религиозне концепције.

Поред горе означених фактора у сваком класном друштву, а тако и у капитализму, дјелује посебан фактор који се састоји у такозваној социјалној функцији религије. У чему се она огледа и на бази чега је могуће говорити о социјалној функцији религије као о једном фактору подржавања религије?

Буржоазија је носилац класног, експлоататорског друштвеног поретка. Она тежи да одржи систем базиран на приватнокапиталистичкој, то јест класној основи. Буржоаска класна основа створила је правну једнакост свих чланова друштва, али је задржала и даље економску неједнакост људи, која претставља основну, битну неједнакост у друштву и тиме извор свих осталих видова неједнакости. Ову стварну неједнакост капиталистичког друштва владајућа класа настоји да одржи врло различитим средствима економске, политичке, културно-просветне и идејне природе. Она у те сврхе не користи само своју економску премоћ, већ и државни апарат са свим његовим институцијама, културне и просвјетне установе, као и разне облике људске свијести: одређене правне доктрине, посебне правце филозофије, тенденције у умјетности итд. Но, није ниједан облик друштвене свијести тако погодан за одржавање и овјековјечање једног друштвеног стања као што је религија. Она садржи нека специфична идејна и психолошка својства која дјелују у правцу одржавања постојећег стања. Ако нека класа тежи да одржи постојећи поредак, а такве су биле све владајуће класе кроз хисторију осим пролетаријата, онда њеној тежњи овјековјечења одређеног класног система одлично служи религија. Она ту социјалну функцију може да изврши, јер посједује посебно својство успављивања, опијања.

Сагледати социјалну функцију религије значи сагледати елементе који дају религији моћ да буде „опијум за народ".

То својство религије је дјеломично сагледано још у антици. Тако је, напримјер, познати антички хисторичар Плутарх писао: „Празновјерац ће и за сваку тјелесну слабост (болест) и за губитак новца, и смрт своје дјеце, и за немање среће и за изјаловљења у политичким стварима — рећи да су то ударци божји и напади злог демона. Зато се он и не усуђује да себи помогне, ни да учини крај рђавом догађају, ни да се лијечи, ни да му се супротставља — да не би изгледало да се, кад је већ кажњен, бори против богова и противи им се... Празновјерац хоће да се радује и ужива, али не може... Нема болести која би била скопчана са толико заблуда и патњи... као празновјерје. Зато га се треба клонити". Идеју о опојном дјеловању религије (премда још не са једног социјалног аспекта), о њеном негативном дјеловању на развијање животних потенција и среће људи, истиче познати антички материјалист Лукреције Кар у свом спјеву „О природи ствари":

О, људски несрећни роде! Ти што си бозима таква
Дјела приписати мого и љуте им додати срџбе!
Колико уздаха себи, какве све ране си нама,
Које ли потомству нашем тек сузе причинио тиме!

Функцију социјалног опијума религије истакли су јасније неки мислиоци грађанске класе, што је потпуно разумљиво када се има у виду да је та класа у свом антифеудалном расположењу била истовремено у највећем дјелу и антицрквено и антирелигиозно расположена. Иако грађански теоретичари нису уочили суштину социјалне функције религије, ипак су неки од њих сагледали неке елементе социјалне функције религије. Тако

је, на примјер, својство опијума религије истакао Холбах у дјелу „Разголићено кршћанство”, гдје, између осталог, подвлачи: „Религија је вјештина да се људи опијају са намјером да се њихове мисли одвоје од зла које им на овом свијету причињавају властодршци. Они људе застрашују, пријетећи им невидљивим силама, и нагоне их да без роптања сносе терет патњи које им причињавају видљиве силе; они им уливају наду у блаженство на оном свијету, ако се помире са својим патњама на овом свијету”.

Теоретичари пролетаријата Маркс и Енгелс су могли јасније и дубље да сагледају класно-експлоататорску социјалну функцију религије него што су то урадили мислиоци грађанске класе из два основна разлога: прво, због тога што је пролетаријат на свом путу против капиталистичког система био суочен са нужношћу систематске борбе и против црквених организација које помажу капитализам и против религије као једног од облика идеологије који кочи револуционарни инстинкт и револуционарну свијест, и, друго, што пролетаријат на свом путу против капиталистичријских задатака нема потребе да користи социјалну улогу религије, будући да он не тежи за одржањем класно-експлоататорског поретка.

Идеју да је религија само уздах потлаченог створења, да је она духовна *арома* која служи као разлог утјехе и оправдања биједе овог свијета, то јест да је она „опијум народа” и тиме само *фантастично остварење* људског бића које је изгубило своју праву вриједност, истицао је Маркс нарочито у напису „Уз критику Хегелове филозофије права” (Рани радови, Култура, Загреб 1953, стр. 73 и даље) Исто тако он у чланку „Комунизам рајнског посматрача” изричито подвлачи: „Социјални

принципи кршћанства преносе на небо награду обећану од конзисторијских праведника за све биједе, гадости које се подносе овдје на земљи, па тиме они оправдавају и даље постојање те биједе на земљи.

Социјални принципи кршћанства објашњавају све лоповлуке које учине израбљивачи над израбљиванима, или као праведну казну за прародитељске и друге гријехе, или као кушњу коју господ у својој мудрости шаље људима које је откупио".

Подцртавајући чињеницу да владајуће класе имају потребу да користе социјалну функцију религије, писао је Лењин: „Све и свакојаке угњетачке класе требају за чување своје владавине двије социјалне функције: функцију џелата и функцију попа. Џелат треба да гуши протест и огорчење потлачених. Поп треба да тјеши потлачене, да им црта перспективе (то је нарочито згодно радити без гаранције да су такве перспективе „остварљиве") ублажавања невоља и жртви при одржавању класне владавине, а самим тим да их мири с том владавином, да их одвраћа од револуционарних акција, да поткопава њихово револуционарно расположење, да разара њихову револуционарну одлучност" (Лењин, О религији, стр. 100). Лењин чак сматра да је Марксова изрека да је религија опијум за народ камен темељац читавог марксистичког погледа на свијет у питању религије.

Социјалну функцију религије као опијума за народ нису измислили ови или они људи, њу нису измислили марксисти, као што се то често жели приказати. То је само објективна чињеница коју су најбоље могли открити марксисти. Религија може напросто зато да игра улогу опијума и тиме

да буде врло успјешно духовно средство за одржавање потлачених класа и бесправних дијелова друштва у покорности, што она дочарава људима визију једног другог бољег и савршенијег свијета чиме она нужно, хтјели ми то или не, одвлачи пажњу људи од рјешавања конкретних друштвених околности, од борбе за отклањање зла у друштвеној стварности. Мјесто револуционарног захвата у циљу укидања економске, политичке и културне експлоатације, бесправља и моралног понижавања, религија напротив учи људе да буду покорни, понизни, да сносе без роптања муке, недјела и трпљења на овом свијету ради среће и уживања у имагинарном небеском свијету. Свети Августин је учио да људи не смеју да устану на оружје ни тада када је њихов владар успоставио тиранство. У томе смислу је јеванђеље и могло прокламовати идеју „богу божије, а цару царево”.

С обзиром на таква посебна својства религије разумљива је чињеница што су владајуће класе подржавале религију кроз хисторију и обилно користиле њено својство опијума. Најтјешња веза црквених великодостојника кроз хисторију са владајућим круговима, а поготову Ватикана недвосмислено потврђује истинитост посебне социјалне функције религије у класним системима. Будући да религија служи владајућим класама као једно врло погодно духовно средство за одржавање потлачених класа у покорности потпуно је разумљиво да се ове нису могле и не могу једноставно одрећи те врло важне социјалне функције. Функција опијума не ствара саму религију, али већ једном постала, религија има та својства која по линији одржавања класног господарства користи и мора да користи свака класа која тежи за друштвеним потлачивањем и за овјековјечењем одређеног класног

система. У томе смислу ово својство религије, то јест њено својство опијума, служи у капитализму као један од фактора који подржавају религиозне претставе у свијести људи. Тек са нестајањем класних услова живота овај фактор престаје дјеловати као стални фактор подржавања религиозне фантазије.

Фактори подржавања религиозне свијести у социјализму

Други дио нашег питања треба да освијетли факторе који дјелују у смјеру подржавања религиозних претстава и осјећања у социјалистичком друштву.

Да ли сви поменути фактори који се односе на капитализам важе и за социјализам, или су пак у социјализму неки фактори престали дјеловати као фактори који подржавају религиозни феномен?

Чини се да су у социјализму неки фактори престали дјеловати као фактори који стварају и чувају религију, али да још увијек има одређен број фактора који условљавају и подржавају религију и у социјалистичком систему, бар у његовој данашњој фази.

Прво бисмо указали на факторе који су престали дејствовати, а затим на оне који још дјелују. При томе треба уважавати двије чињенице: прво, неки фактори дјелују у социјализму само неким својим дјелом, односно неким елементима, и друго, неки фактори задобијају у социјализму своју посебну трансформацију.

Основна разлика између капиталистичког система и социјалистичког друштва у погледу фактора који стварају и подржавају религију односи се на социјалну основу религије, и то конкретно на

два битна елемента: на укидање класне економске основе и настајање потребе за коришћењем посебне социјалне функције религије — функције опијума.

Сматрајући класне економске односе као сталну подлогу која ствара религиозни рефлекс и даље га подржава, и објашњавајући тиме нужност религиозне појаве у капитализму, Маркс и Енгелс су сматрали укидање класних економских и социјалних односа као једну од битних претпоставки за укидање религије. Ово због тога што класни економски односи за које карактеристично приватно власништво над средствима за производњу и анархичност у производњи (ова се дјелимично савладава у границама појединих држава, али остаје у интернационалном омјеру) нужно проузрокују владавину производних снага над људима, а тиме даље нужно стварају осјећање зависности и немоћи према њима као према неким вањским силама, што дјелује као подлога за религиозну фантазију.

Социјализам је подруштвљавањем производних снага извршио корјенити прелом у материјалној основи религиозне дјелатности и религиозног рефлекса. Присвајањем средстава за производњу од стране самог друштва створена је објективна основа за планско руковање тим средствима и за истинско ослобођење свих чланова друштва, то јест друштва као цјелине из ропства у коме су људе држала та средства. Сада је створена материјална претпоставка за потчињавањем друштвених сила владавини друштва, умјесто да оне владају над људима, као што је то случај у свим класним системима. А тиме је укинута једна од најважнијих материјалних подлога која нужно и неизбјежно рађа религиозне претставе.

Поставља се питање да ли су подруштвљавањем средстава за производњу савладане потпуно производне снаге као вањске силе, то јест као силе које владају над човјеком и да ли је тиме економски фактор ишчезао као фактор религиозног одражавања? Да ли и послије подруштвљавања производних снага има неких економских елемената који и даље служе као фактори религиозног рефлекса, или напросто више нема шта да се одражава у религиозној фантазији!

Многи су склони да на социјалистичку економску основу гледају као на систем који не рађа из своје основе религиозни рефлекс. Чини се да је такав закључак превише оптимистички, односно да се не базира на стварном објективном стању, већ да је више израз жеље, циља, перспективе. Идеја шта треба да буде замјењује се оним шта јесте.

Подруштвљавањем производних снага у социјализму укинути су економски односи израбљивања. Али на данашњем ступњу социјализма живо дјелују извјесни елементи економске, социјалне и политичке нарави који важе као објективни фактори религиозног одраза. Социјализам није још успио да савлада економске тешкоће, да ослободи људе неимаштине, да задовољи потребе људи, свих чланова друштва у економском и културном погледу. Људи су још увијек приморани да се лишавају низа потреба, да се боре за рјешење стамбеног питања, да трпе од бирократизма на разним мјестима и у различитим условима. Макар да су људи социјализма уложили огромне напоре у циљу савладавања заосталости и рјешавања животних питања трудбеника, макар да су у том правцу постигнути сјајни успјеси, постојећи ступањ развитка још увијек не пружа стварну могућност задовољавања низа људских потреба.

Премда у социјализму постоји планска производња, закони понуде и потражње нису у цјелини савладани, већ дјеломично господаре над социјалистичким друштвом. Ова је чињеница условљена не само унутрашњим склопом социјалистичке економике, чак не првенствено њоме, већ с једне стране економском заосталошћу земаља у којима је извршена социјалистичка револуција, и. друго, економском повезаношћу социјалистичких земаља са земљама капиталистичког друштвеног поретка, а та се повезаност нужно рефлектује на односе понуде и потражње унутар сваке социјалистичке земље. У том смислу ће се и процес савлађивања неких елемената у економским односима сасвим друкчије постављати у социјализму као свијетском систему, него што се он поставља у данашњим околностима паралелног постојања социјалистичких и капиталистичких друштвено-економских односа, а тиме и потпуније савладати фактори који траже религиозни рефлекс.

Према томе, у социјализму су престали дјеловати као фактор рађања и подржавања религије капиталистички односи производње, а тиме и немоћ експлоатираних класа према експлоататорима, али су остали извјесни елементи немоћи социјалистичког друштва као цјелине да у кратком временском раздобљу прескочи економску заосталост и да тиме у потпуности савлада економске снаге и на задовољавајући начин ријеши економску страну живота. Економски фактор овдје дјелује као религиозна подлога због сасвим других разлога него што је то случај у капитализму. Тамо класна природа система, то јест класни експлоататорски односи, дјелују као фактор религиозног рефлекса, у социјализму је пак недовољно развијени ступањ производних снага који ства-

ра разне економске тешкоће онај фактор који дјелује као материјална основа религиозног одражавања. Док се, према томе, на линији стварања материјалних предуслова за отклањање религиозне фантазије у капитализму поставља тежиште на укидање класно-експлоататорских економских односа, у социјализму, где је тај предуслов остварен, тежиште се поставља на даљи развој производних снага и тиме на обогаћивање материјалне стране друштвеног живота, како би се економске потребе чланова заједнице у што већој мјери могле задовољавати. Недостатак у развитку производних снага важи у цјелини и за капитализам, само се он овдје прелама кроз класне економске односе и тиме нужно добија друкчији карактер.

У садашњем моменту развоја социјализма само су дјелимично остварени они предуслови који су према Марксу нужни за укидање основе религиозне рефлексије, и које је он формулисао на слиједећи начин: „И уопће, религиозни одраз стварног свијета може се изгубити тек онда кад односи практичног свакодневног живота буду из дана у дан показивали људима провидно разумне односе међу њима и према природи. Обличије процеса друштвеног живота, тј. процеса материјалне производње, скинуће са себе мистични маглени вео само кад као производ слободно удружених људи буде стајао под њиховом свијесном планском контролом. Али ово захтјева такву материјалну основу друштва или такав низ материјалних услова егзистенције, који су и сами опет самоникао производ дуге и болне хисторије развитка” (К. Маркс, Капитал, т. I, стр. 44, лат.). Процес материјалне производње у социјализму постао је дјело слободно удружених људи

(премда још не у цјелини) и тиме је у основи скинут „мистични маглени вео", потчињен свјесној контроли произвођача (али и ту не сасвим, нарочито с обзиром на чињеницу што још има велики број индивидуалних произвођача чија је производња гледана са опћедруштвеног аспекта анархична), али материјални услови егзистенције још су такви да подржавају религиозну фантазију.

У том смислу би се могло закључити да у социјализму економски фактор дјелује на подржавање религиозног рефлекса у свом преображеном виду, али да он ипак дјелује.

Сасвим друкчије стоји ствар у социјализму с фактором социјалне функције религије. Он овде престаје дјеловати. Пролетаријату као класи чији се друштвено-хисториски смисао постојања и дјелатности састоји у укидању класних услова живота и класа уопће, постаје сасвим непотребна, излишна функција опијума религије. Будући да он нема за циљ одржавање неке друге класе у потлаченом економском и политичком положају, није потребно да користи оне идејне концепције садржане у религији, нити она посебна психолошка својства која развија религија (на примјер, осјећање понизности, покорности, помирења с патњом на овом свијету ради имагинарног ослобођења на небу итд.). Пролетаријат не жели да овјековјечи постојање садашњег друштвено-економског стања, већ живи у увјерењу да је социјализам само једна степеница у ланцу друштвеног развитка. С обзиром на то, он нема напросто потребу да својство опијума религије користи у владајуће сврхе. Уколико извјесни елементи религије као опијума још дјелују у социјализму, они су плод самообмане људи који се нису снашли у социјализму или су непријатељски расположени према соци-

јализму. У томе смислу пролетаријат чини изузетак од свих класа кроз хисторију. Такав друштвено-хисториски положај пролетаријата омогућио је не само да његови први кораци на друштвеној арени буду у знаку атеизма, већ исто тако, што је још значајније, да он у свом даљем кретању остане досљедно на атеистичким позицијама, што није био случај са ранијим класама у хисторији. Штавише, пролетаријат је приморан да се бори против социјалне функције религије, то јест против ње као опијума и у социјализму, будући да религија смета револуционарном освјешћавању заосталих слојева и усвајању научног погледа на свијет а тиме и пунијем ангажирању радних људи у изградњи новог друштва.

Осјетне промјене у социјализму доживљава и спознајно теориски фактор као један од извора религије. У ком смислу је та промјена? Процес спознаје објективног свијета у социјализму има исти карактер као и у капитализму: он иде од опажања објективне реалности, преко претстава до појмова и судова, чија се истинитост провјерава друштвеном праксом. Али у социјализму постоји много мања могућност да се један елеменат, односно једна фаза у процесу спознаје одвоји од цјелокупног процеса спознаје, да се осамостали и апсолутизира, те у том смислу обоготвори, односно много је мања опасност да се идејно одвоји од материјалног и тако залута у идеализам и у религију, и то због тога што маркстистички поглед, који је владајући у социјализму, има своју чврсту, солидну спознајну теорију у материјалистичкој теорији одраза. Према материјалистичкој теорији одраза, објективна стварност која постоји ван и независно од наше свијести јесте полазна тачка процеса спознаја, наше претставе и појмови су ма-

ње или више тачан, адекватан, час више конкретан, час више апстрактан одраз материјалне стварности, а нису неки апсолутно самостални, спиритуални елементи који постоје независно од материјалног објективног свијета. Ти идејни елементи који постоје у нашој свијести, то јест који су субјективне нарави, немају своју засебну егзистенцију ван наше свијести. Само под претпоставком претварања тих елемената у нека засебна идејна, духовна бића која постоје ван наше свијести и која не би претстављала мислени одраз објективне стварности у једној фази процеса спознаје, може гносеолошки процес важити као један од извора религије и као фактор који стално подржава религиозни рефлекс. Та могућност дакако није сасвим искључена у социјализму. Тиме што се овдје овладало материјалистичком теоријом одраза, могућност одлетања у религију је у основи својој смањена, али она и у социјализму може даље дјеловати и дјелује до извјесног степена.

Поред фактора који у социјализму престају дјеловати као извор рађања и подржавања имагинарних религиозних претстава, или чије се дјеловање своди на најмању мјеру, постоји у социјализму и даље низ фактора који даномице производе и подржавају религиозне мисли и осјећања. У ту групу фактора религиозног рефлекса у социјализму (треба увијек имати на уму социјализам каквог га познајемо, а не његов идеализирани облик) спадају разне друштвене силе, постигнут степен овладаности природним силама, комплекс разних осјећања који се ствара у постојећим друштвеним увјетима живота, религиозни елементи као идејни остатак прошлости.

Поред већ поменутих друштвених фактора, на рађање и даље подржавање религиозне фанта-

зије и у социјализму утичу посебне друштвене силе, као што су државна сила, са својим разним установама, и рат као сила коју људи још нису успјели да савладају.

Иако држава у социјализму значи нешто сасвим друго него у капитализму (то јест иако је она оруђе радних људи нужно за извршење задатака пролетерске револуције и социјализма), иако пролетаријат изграђује такву државу у којој сваки има и треба да има власт, која у процесу изградње социјализма треба и мора да одумре, сама чињеница постојања државе у социјализму као објективног фактора претставља, хтјели ми то или не, посебну друштвену силу која се издиже, више или мање, над друштвом и која у односу према члановима друштва садржи у себи у већем или мањем степену изражене елементе принуде. Ови елементи принуде утолико су јачи уколико су бирократске тенденције и бирократске израслине јаче у социјализму те, с друге стране, уколико је мање учешће непосредних произвођача у друштвено-државним функцијама, односно уколико је мањи дио тих функција пренијет с посебног државног апарата на непосредне произвођаче. Моћ државних поглавица и самих државних апарата пројицирала се вјековима у свијести људи у облику божанске свемоћи. Држава и владари су увијек били фактор религиозног рефлекса код поданика. Људи су према њима били немоћни, зависни од њих. Та немоћ и та зависност није престала ни у социјализму, иако се овдје мора сагледати врло значајна чињеница да је човјек ту на сигурном путу да уништи овај значајан фактор религиозног одраза. Најсигурнији пут за постепено укидање снаге државе, а тиме и њеног важења као религиозне материјалне подлоге, јесте пут јачања улоге непо-

средног произвођача, што се у нашим околностима видно реализира преко самоуправљања у привреди и другим видовима друштвено-државног живота. Само онда када човјек социјализма не буде осјећао над собом државни апарат као принуду, постојање државе може престати важити као фактор религиозног рефлекса. Докле год он буде државни апарат и његове институције доживљавао као вањску силу која за њега значи принуду, он ће нужно дјеловати као фактор религиозног одраза. Према томе, најсигурније средство да држава престане функционисати као фактор религиозне рефлексије јесте престанак функционисања саме државе као посебне силе, а то значи нестанак државе као организиране силе која стоји над друштвом. Тако посматрајући ствар, изгледа нам чудно да Олешчук[1]) при својој констатацији да се опажа извјесно оживљавање религиозних настројења у СССР не наводи и снажан државно-бирократски апарат који нужно оживљава и подржава религиозна настројења.

Рат исто тако важи и у социјализму као врло моћан фактор који рађа и подржава религиозна настројења. Марксистима је познато да је рат друштвена сила, да је његово постојање везано с класним друштвеним склопом, али тај класни склоп данас још постоји у великом дјелу човјечанства, а тиме и стална могућност ратних сукоба. Рат данас стоји као Дамаклов мач над људима не само у земљама капитализма, већ и у социјалистичким земљама, напросто зато што је свијет постао једна недељива цјелина. У томе смислу је

---

[1]) Види његов поменути чланак „Религиозни остаци и путеви њиховог савладавања", Вопроси философии, 1954, бр. 6.

рат као и мир недјељив. С обзиром да човјечанство није успјело да савлада рат као посебну друштвену силу, људи свих земаља свијета стоје под снажном психозом ратне опасности. Визија могућности тоталног уништења човечанства жива је у земљама различитог друштвеног уређења, она је присутна код свих класа сувременог друштва, стварајући онај сложени комплекс осјећања немоћи према тој немани, стрепње и страха, који претставља врло снажну *основу за стварање религиозних настројења*. Код људи се напросто рађа идеја да само свемоћно божанство може да спаси човјечанство од престојеће катастрофе, од страшне катаклизме која је стално присутна. Мисао Арнолда Тојнбија (познатог енглеског филозофа хисторије) да сувремено човјечанство може да спаси од тоталне катастрофе само нова револуција срца која се базира на новој религији, није увијек и свуда тако страна многим људима и у социјалистичким земљама (не можемо се заваравати помишљу да су сви људи у социјалистичким земљама прихватили и усвојили концепције дијалектичког и хисториског материјализма), као што се то понекада жели приказати. У томе смислу дјелатност човјечанства, а прије свега прогресивних друштвених снага, у смјеру савладавања рата, а то значи првенствено уништења објективних узрока који нужно рађају рат, јесте свакако и истовремено једна од најснажнијих акција и против материјалне основе која рађа религију.

Да ли у социјализму природне силе важе још увијек као један од фактора религиозног одражавања? По ступњу савладаности природних сила социјализам се (наравно, на његовом данашњем ступњу развитка, а не социјализма као система уопће; не треба губити из вида да се социјализам

налази на почетку свог развитка, а капитализам на свом завршетку) углавном не разликује од капитализма. Ако је већ у капитализму немоћ према природним силама престала бити основни коријен религиозности, онда то важи и за социјализам већ на његовом данашњем ступњу развитка, а поготову ће важити за изграђени социјализам. Но, тиме природне силе нису престале важити као један од фактора религиозног рефлекса у социјализму. Утицај овог фактора опажа се најјаче код сељака, чије господарство, а према томе и њихова егзистенција, зависи од разних природних сила које данашња техника човјечанства није још успјела да савлада. Ко може да заштити сељакову њиву и воћке од мраза, од превелике суше, па добрим дијелом и од поплава? Не познавајући узроке тих природних појава, а зависећи од њих, људи су склони да дејство њихово приписују божанској сили и да би умилостивили ту свемоћну силу коју стварају у својој фантазији, људи врше најразличитије обреде од молитава и процесија са иконама до вишедневних постова и властитог бичевања — како би помоћу те магичне технике и бајања савладали непоћудне природне силе које им наносе најтеже животне ударе. Отуда је потпуно разумљива чињеница што је утицај природних сила на стварање и подржавање религиозног настројења далеко мањи код градског становништва, иако ни ту није потпуно ишчезао, него код сеоског. Ова чињеница је најлепша илустрација тачне мисли Фојербахове да човјек првенствено обожава оно од чега живи, од чега зависи његова егзистенција. Даљи процес савладавања природних сила, који ће омогућити бољу заштиту сељаковог господарства од поплаве, мраза, града и суше, свакако ће највише утицати

на смањивање религиозности на селу, далеко више него проста научна спознаја законитости природних сила. Када друштво по властитој жељи буде у могућности да ствара кишу и да сузбија град, онда ће људи, чија егзистенција зависи од тих природних сила, спознати и осјетити своју моћ над природом и неће иза ових појава у својој имагинацији гледати наднаравне силе, већ једноставан природни ток збивања.

Какво значења за религију има психологија људи у социјализму? Да ли она важи као елеменат који ствара и подржава религиозно настројење? Наиме, да ли склоп друштвено-економских, социјалних, политичких и културних околности у социјализму, као и однос друштва као цјелине према природи, садржи у себи извјесне елементе, неке материјалне претпоставке које рађају таква психолошка расположења која траже религиозни рефлекс или не? Чини се да не бисмо погријешили ако бисмо казали да комплекс осјећања који се ствара код великог броја људи у социјалистичкој средини претставља и у социјализму један фактор који рађа и подржава религиозно настројење.

Да проблему приђемо конкретније. Говорећи раније о осјећајном елементу као фактору религиозности у капитализму, навели смо неколико врста осјећања која служе као подлога религиозном осјећању: Том приликом смо се осврнули на осјећања зависности, страха, немоћи, беспомоћности, резигнације као на негативна осјећања и на осјећању љубави, егзалтације, чежње за вјечним животом као на позитивна осјећања. Ове двије врсте осјећања се надопуњују, међусобно повезују и испреплићу. Немоћ рађа чежњу, страх, наду, патња избављање, пролазност свега, идеју и

жељу за бесмртношћу, а тиме и врхунаравно биће које посједује моћ и од кога зависи да ли ће човјек остварити те своје чежње за имагинарним царством или не. Тиме човјек постаје склон да божанству придаје врховну санкцију, да религиозне претставе и осјећања везује с етиком.

Социјализам је систем који је први пут у хисторији човјечанства започео процес једног корјенитог прелома и на подручју осјећајног живота људи. Преко подруштвљавања продуктивних снага а нарочито преко самоуправљања у производњи и преузимања државних функција у властите руке, човјек у социјализму постаје постепено заиста господар свога живота. Укидајући мало помало разне врсте отуђења (које отуђење се остваривало кроз хисторију у робној производњи, обожавању државе, владара и култу великих личности уопће, у религији итд.), човјек је започео врло активно процес враћања самом себи, гдје он сам постаје врховно друштвено и морално мјерило, а не разни државни, класни, партијски, божји прописи и правила, гдје човјек постаје мјерило свега, зла и добра. Тим актима се истовремено зачео процес мијењања човјекове психологије. Мјесто понизног, кротког и ропског бића ствара се човјек поноса, личног достојанства и части. Фаталистичко-песимистичке резигнације на свијет, живот, друштво све више уступају мјесто разиграној машти оптимизма, вјере у властите снаге. Ако је у осјећању људског ништавила и беспомоћности створен у религији лик свемоћног божанства, ако је за Хегела свијетска идеја демиург стварности, а велике хисторијске личности само средства „лукавог ума” помоћу којих он објективира своју замисао на хисторијском плану, према марк-

систичком надзору на свијет, људи граде хисторију. Према томе, људска бића нису презрена и немоћна бића, већ градитељи своје властите судбине, господари своје егзистенције, Прометеји хисторије. И заиста, социјалистички људи који су у револуцији освојили производне снаге и задобили политичку моћ, почели су изградњу новог живота, новог човјека са једним ентузијазмом и оптимизмом каквог не познаје досадашња хисторија. Та вјера социјалистичких људи у своју властиту моћ, пробуђени понос понижених и увређених кроз ранију хисторију, чврста њихова одлучност да савладају све силе које стоје, над њима, како природне тако и друштвене, руковођени притом свијешћу да могу спознати свијет и његове законе подвргнути својој служби и својим потребама, снажно је, радикално утицала и утиче на процес измјене људске психологије.

На путу тог корјенитог материјалног, психичког и идејног преображаја испрсила се објективна стварност са мноштвом најразноврснијих тешкоћа: заосталост привреде, сиромаштво, неписменост, вањске сметње, дјелатност унутрашњег непријатеља по линији тенденције за рестаурацијом старог стања, пораст тенденције и реалних елемената бирократизма који увјек људима у већем или мањем степену загорчава живот, промјена психологије људи који су се нашли на разним руководећим положајима, немогућност задовољавања низа материјалних потреба на једном вишем нивоу од система исхране, преко становања до разних културних потреба, често кршење у пракси свијетлих принципа социјалистичког хуманизма итд. Тај низ објективних и субјективних елемената, фактора успоравао је и успорава процес изгра-

дње социјализма, а тиме и могућност задовољавања људских потреба. То фактично стање се на психолошком подручју двојако рефлектирало и рефлектира: на једној страни расту заноси, букте оптимистичка расположења, цементира се братство трудбеника у истрајној борби за социјализам, упорно се и са највећим еланом савладавају све тешкоће при изградњи новог живота, на другој пак страни јењавају усхићења, потиштеност нагриза срца, невјерица у социјализам и људе рађа осјећање слабости, немоћи, па и извјесног песимизма, бирократски однос према људима гуши у њима вјеру у хуманизам. Другим ријечима, код извесног броја људи јављају се она осјећања (осјећање немоћи, зависности, утучености, резигнације итд.) која сама собом претстављају комплекс осјећања врло погодних за гајење религиозних осјећања и религиозних мисли. У најмању руку, такав комплекс осјећања важи као тло на коме је тешко избјећи опасност од јаког уплива религије и религиозних догми. С том чињеницом се мора рачунати у постојећим условима изградње социјализма. Њу не треба ни преувеличавати, ни негирати. Било би неправилно постојеће стање фиктивно замењивати са стањем какво треба да буде и какво бисмо жељели да буде. Признајући објективно стање ствари, мора се истовремено имати на уму да је најсигурнији метод на плану искорјењивања религиозне фантазије борба против тих околности које стварају психичка расположења погодна за развијање и гајење религиозности.

Као даљи значајан фактор који подржава религију у социјализму јесте такозвани фактор идејног наслијеђа, одржавање религије у свијести

људи у смислу идејног остатка прошлости. Када се говори о религији у социјализму, онда се обично овај фактор наводи као први и најзначајнији у склопу осталих који подржавају овај идејни феномен. Иако је фактор идејног наслијеђа врло јак, ипак се чини да би било погрешно видјети у њему основни елеменат који објашњава постојање религије у социјалистичком друштву.

У чему је смисао дјеловања овог фактора? Његов уплив се објашњава двијема главним компонентама: прво, релативном самосталношћу сваке идеологије и, друго, чињеницом заостајања идеологије иза промјена материјалних услова друштвене егзистенције.

Већ једном настале религиозне претставе на одређеној друштвено-економској и социјално-психолошкој основи крећу се даље по закону своје релативне самосталности, упливишући са своје стране како на саму ту основу која је њу створила, тако и на разне облике идеологије, а тиме и на даљи развој религије. Религиозне претставе се насљеђују и преносе из генерације на генерацију. Имајући на уму ово својство идеологије и религије, писао је Енгелс да се свака идеологија, чим се појави, развија даље, надовезујући се на дат материјал предоџби, који даље изграђује. Према томе, „религија једном створена садржи увијек традиционалне претставе, као што је традиција уопће у свим идеолошким областима велика конзервативна снага”, каже Енгелс у дјелу „Лудвиг Фојербах и крај класичне њемачке филозофије”.

Познато је да промјена једног друштвеног система, а тиме и развитак новог друштва, почиње с промјеном и развитком материјалне базе друштва, то јест с промјеном производних снага

и производних односа. Психолошко-идејне промјене настају на бази извршених промјена у друштвено-економској основи и социјалној структури друштва. Но, сама промјена друштвено-економских односа не значи да су истовремено ликвидирани они идејни облици у којима се одражавало старо друштвено стање. Напротив, стара схватања, старе идеје и стара психологија остају у свијести људи још дуго послије извршене промјене друштвеног система. Они чине онај фонд осјећајно-идејног материјала који се именује термином „остатак прошлости у свијести људи". Тај остатак дјелује и даље, утичући како на сам развитак друштвене основе, тако и на разне облике друштвене свијести. У томе смислу религија може наджвјети, и редовито наджвљава друштвено-материјалну основу на којој је она настала, она остаје да живи и у новим условима који је не би морали свакодневно порађати из своје нутрине. Ако се једино тим фактором објашњава постојање религиозне рефлексије у социјализму, онда се нужно долази до закључка да је против религије довољно водити борбу само као против идејног заостатка прошлости у главама људи. Тиме се нужно долази до идеалистичке позиције, јер се један идејни феномен узима као централни фактор подржавања религије у социјализму, а занемарују се разни други фактори и друштвено-економске и психолошке природе који исто тако нужно рађају религиозне мисли и осјећања у социјализму.

Не улазећи у даље разматрање фактора који стварају и подржавају религиозне претставе у свијести људи у социјализму, могли бисмо закљу-

чити да тих фактора има више,[1]) да су они разноврсни и многоструки, да обухватају како економску, тако и друштвено-политичку и психолошку сферу друштвеног живота, те да се ни у ком слу-

---

[1]) У већ споменуто мчланку Олешчук наводи следеће факторе као битне који утичу на одржавање религиозних претстава у свијести људи у Совјетском Савезу, „откако је ишчезла основа која их порађа":

1) заостајање *свијести људи за промјеном друштвеног бића*;
2) утицај капиталистичког окружења;
3) ступањ овладаности природним силама која не осигурава независност сељачког господарства од природне стихије;
4) рђав рад неких колхоза, материјална неосигураност у њима;
5) неуређеност неких страна друштвеног живота, при чему наводи као примјер незагрејаност и неуређеност клубова и читаоница, насупрот цркви које су чисте и топле;
6) слабост културно-просвјетног рада;
7) слабост антирелигиозне пропаганде;
8) недовољно ангажирање у атеистичкој пропаганди штампе;
9) непознавање атеистичке штампе која излази у иностранству;
10) ускост круга људи који воде атеистичку пропаганду или пишу у том смјеру.

Писац исправно подвлачи утицај појединих фактора, али опрезно избјегава да укаже на неке друштвене, економске и политичке силе, те разна психичка настројења који порађају религију у увјетима социјализма. Ове су околности умногоме начиниле неефикасним разне предузете мјере на плану антирелигиозне борбе. Но, с друге стране би било потпуно погрешно и једнострано прелазити преко слабости антирелигиозне борбе и сматрати низ напоменутих фактора као споредних за искорењивање религиозних претстава из свјести људи. Они се морају уважавати и предузимати најбоље мјере паралелно с рјешавањем других друштвено-економских и културних питања у процесу изградње социјализма.

чају не могу свести само на фактор заостатка идејних елемената у свијести људи из старих друштвено-економских формација. У томе смислу и борба против религије у социјализму мора бити комплексније природе, мора захватити све оне факторе који нужно подржавају овако фантастично одражавање земаљских сила у главама људи, а ни у ком случају да се сведе само на борбу против религиозног феномена као преживјелих идејних и психичких елемената који су остали у свијести социјалистичког човјека. Марксисти морају остати материјалисти и у третирању фактора који подржавају религију и у начину борбе против ненаучног погледа на свијет.

НАУКА И РЕЛИГИЈА

Д-р Олег Мандић: **Однос религије и науке** * Д-р Анте Фиаменго: **Марксистичко схватање религије** * Шефкија Жуљевић: **Антички и средњевековни атеизам** * Шефкија Жуљевић: **Атеизам новијег времена** * Д-р Анте Фиаменго: **Фактори који подржавају религиозну свест** * Мухамед Филиповић: **Религија и морал** * Љубомир Палигорић: **О хришћанству** * Мирослав Печујлић: **Однос цркве и државе** * Д-р Андрија Крешић: **Религија као култ световне и божанске власти** * Д-р Мирко Барјактаревић: **Релегија и празноверје.**